

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA LIMESULUI DE VEST AL DACIEI (PARTEA I)

Într-o recenzie nu de mult apărută ¹, Aladár Radnóti a arătat greutățile și îndoielile ce se ivesc de pe urma părerilor contradictorii, referitoare la cercetările asupra apărării graniței Daciei romane. Problema *limesului* dacic și în special a *limesului* meseșan ² este bine cunoscută, fiind tratată de mulți cercetători ³. Árpád Buday, care a pornit pe urmele cercetărilor lui K. Torma, a atins în mai multe rînduri chestiunea *limesului* meseșan și el militează, hotărît, pentru un *limes* analog cu cel germanic, compus din *vallum* și șanț, întărit cu turnuri de pază de diferite mărimi, castele, *burgi* și *praesidia*. Dimpotrivă, prof. C. Daicoviciu, după cercetarea terenului a modificat categoric și a rectificat această părere, tacit admisă, și potrivit constatărilor d-sale, în cazul *limesului* meseșan : „... în nici un caz nu putem vorbi de un *limes* în genul celui germanic. Turnuri de observație, mici burguri și tabere, la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată și păzită, cu castele de garnizoane ale trupelor de graniță în spatele lor, aceasta va fi fost „*limesul* dacic“ de pe Meseș. Cu un cuvînt, tot sistemul lui Domaszewski, aplicat în detaliu pe linia frontierei și nu un *limes*-zid sau val cu șanț, care să formeze o neîntreruptă linie fortificată. Natura locului va fi făcut superfluu un *limes*-zid în aceste părți” ⁴...

Această părere o justifică linia de turnuri de observație, ce merge de la Porolissum spre nord-est, pînă la castrul de la Tihău ⁵. Nu contrazice această părere nici acel *vallum* care se află spre vest și nord-est de Poro-

¹ Századok, 79—80, 1945—1946, p. 265.

² Cf. E. Fabricius, în RE, XIII, col. 642—643 și Á. Buday, Streitfragen. I. Limesproblemen, în DolgSzeged, III, 1927, p. 137.

³ Cf. literatura publicată de E. Fabricius sub Limes în Pauly-Wissowa-Kroll, RE, 1926, XIII, col. 642—643; E. Panaitescu, Le limes dacique, 1929, p. 7—10; C. Daicoviciu, Micia. I. Cercetări asupra castrului, în ACMIT, III, 1930—1931, p. 4, n. 2; I. Ferenczi, Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán [Observații arheologice pe porțiunea de nord-vest a limesului dacic], în Erdélyi Múzeum, XLVI, 1941, p. 181.

⁴ Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană, în AISC, II, 1933—1935, p. 255—256.

⁵ I. Ferenczi, op. cit., p. 208—218.

lissum căci, după starea cercetărilor de azi, el poate fi considerat ca o fortificație imediată și specială a castrului Porolissum¹.

În sensul celor spuse deci, eliminând părerea *limesului* analog cu cel germanic pe care au formulat-o, printr-o generalizare neîntemeiată, o parte a cercetătorilor mai vechi, am putea zice că se conturează „clar“ înaintea noastră *limesul* de pe Meseș.

În consecință, dacă nu avem date de amănunt, culese din cercetări pe teren, cu care să întregim schița generală a problemei, ar fi inutil să se reia această chestiune. Dacă totuși se reia problema *limesului* de vest al Daciei, aceasta se datorește unor împrejurări bine determinate. În prezenta lucrare se va discuta numai o parte relativ mică din acest *limes*, pe baza investigațiilor făcute la fața locului.

După cum este cunoscut, nu de mult a apărut o lucrare mai detaliată în legătură cu *limesul* de pe Meseș, a cercetătorului maghiar Aladár Radnóti², care studiază această problemă dificilă pe baza unui număr de câteva sute de fotografii aeriene. Cu rezultate incontestabile, astfel de fotografii au fost utilizate și pentru cercetări arheologice, deși după observația foarte justă a lui Radnóti, fotografiile aeriene nu pot înlocui în nici un caz cercetarea pe teren³. El apreciază corect acest mijloc subsidiar, care atrage atenția cercetătorului asupra unor obiecte pe care cu greu le poți observa, chiar pe teren fiind... „Fixind pe fotografii sau pe hărți locul exact al monumentelor arheologice recunoscute sau vizitându-le pe teren, trebuie precizat dacă acestea într-adevăr sînt din epoca romană și dacă sînt într-adevăr identice cu acelea (edificiu, val etc.) pe care le căutăm. Numai după aceste criterii putem să acceptăm fără nici o rezervă afirmațiile fotografiilor aeriene. Metoda cea mai bună este deci alegerea pe fotografii a monumentelor cu caracter arheologic și după aceea, cercetarea lor pe teren...”. Cu această constatare a lui Radnóti putem fi de acord în toate privințele, fără a fi nevoiți să adăugăm ceva. Greșeala constă în faptul că A. Radnóti n-a putut să deosebească nici măcar pe *originalul* fotografiilor, de altfel foarte clare și cît se poate de luminos dezvoltate, formele de teren neimportante din punct de vedere arheologic, de formele importante și de multe ori ușor de distins încă și pe reproduceri (clișee).

În vara anului 1947, în legătură cu alte cercetări pe teren, am socotit necesar să verific și continuarea eventuală spre sud a *limesului* de pe Meseș, ce se termină la Poeni (r. Huedin, reg. Cluj). Căci după afirmația lui Radnóti, *limesul* are o continuare la sud de valea Crișului Repede.

Îndemnat de îndoiala simțită la fața locului, am găsit că este bine să explorez frontiera apuseană a Daciei începînd imediat și de la Poeni spre nord, să văd dacă Radnóti nu cumva greșește în studiul referitor la *limesul* dacic. În afară de monumentele teritoriului arătat, în legătură cu verificarea ipotezei susținute de mai mulți că *limesul* trece de aici mai

¹ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 255; M. Moga, *Traiful populației daco-romane și barbare la granița de vest a Daciei*, în *SCIV*, I, 1950, p. 134.

² *Il limes di Dacia sulla montagna Meszes*, în *AE*, III, vol. V—VI, 1944—1945, p. 151, 168.

³ *Il limes di Dacia*, p. 156, nota 30.

departe spre vest, iar după aceea cotește spre sud, am cercetat și *burgus*-ul de la Negreni (r. Aleșd, reg. Oradea). După câte știm, de la Henrik Finály încoace nimeni nu s-a mai ocupat cu această problemă la fața locului, încît aproape că a fost dată uitării¹. În sfîrșit, am putut să mă interesez și de „*praesidiumul*” mai mic de la Hodișu (r. Huedin, reg. Cluj), pe care-l aminteste Radnóti.

Deși n-am avut posibilitatea să cercetez un teritoriu mai mare, totuși cred că, ținînd seama de investigațiile făcute pe acest teritoriu restrîns, pot încerca să reiau problema *limesului* vestic, pentru a o valorifica și completa în parte cu date noi adunate la fața locului.

1. PROBLEMA LIMESULUI LA SUD DE POENI

De la gara comunei Poeni spre sud și sud-vest, între valea Sebeșului și Drăganului începe o culme de roci eruptive, tinzînd mai mult spre sud și întreruptă din loc în loc de vîrfuri vulcanice mai mici (Măgura Sebeșului, La Tău, Vîrful Măgurii, Măgura de la Vișag), care se înalță treptat în masivul Vlădeasa. La capătul nordic al acestui șir de culmi se află o carieră de piatră de dacit, iar în fața acesteia, în partea opusă a vadului Crișului Repede, se ridică vîrfurile Carpen, pe care se află turnul de observație roman despre care se va vorbi în cele ce urmează.

Limesul de pe Meseș, ce se termină spre sud tocmai la Poeni, ar fi trebuit deci să continue pe această culme ce se înalță deasupra malului sudic al Crișului. De aceea a trebuit să explorez amănunțit culmea situată la nord de Măgura Tranișului = Vîrful Măgurii, între Sebeș, Crișul Repede și Drăgan.

Din frontiera apuseană a Daciei tocmai porțiunea care începe aici este, poate, cea mai nelimpezită. Cîțiva diletanți, precum și specialiști care s-au ocupat de această parte a *limesului*, nu s-au sfiit să emită păreri și să tragă concluzii contradictorii. Unii dintre aceștia desigur se apropie de adevăr, dar alții au mers prea departe². A. Radnóti, în lucrarea sa asupra *limesului* de pe Meseș, în legătură cu teritoriul acesta, a descifrat din fotografiile aeriene ce i-au stat la dispoziție continuarea înspre sud a liniei de apărare romane³.

¹ De ex. V. Christescu nu știe despre el. Vezi *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 117—119, 133—157, 160, 255, precum și harta, unde nu se pomeneste de acest *burgus*.

² Nu amintesc decît cîteva studii, fiind cazul în această lucrare să dau o bibliografie completă. P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, I, Nagybecskerek (Veliki-Bečkerek), 1893, p. 409; J. Ornstein, *Dacia nyugati határáról* [Despre granița de vest a Daciei], a Szolnok-Dobokamegyei Irodalmi—, Történelmi és Ethnográfiai Társulat I. Évkönyve, Dés (Dej), 1900, p. 14—16; G. Téglás, *Limesforschungen in Dakien*, în *Klio*, IX, 1909, p. 262; Al. Lattyák, *Római limes a havasokon* [Limesul roman în munți], în *Erdészeti Lapok*, 1912, VIII; Á. Buday, *Streitfragen. I. Limesproblemen*, în *Dolgszeged*, III, 1927, p. 137; idem, *Erdély földjének római kora* [Epoca romană în Transilvania], în *A történelmi Erdély*, Budapesta, 1936, p. 134; E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, XIII/1, col. 643; V. Christescu, *op. cit.*, p. 160, precum și harta; J. Szilágyi, *Die erste Verteidigungslinie an der Westgrenze Daciens und ihre Garnisonen*, în *Közlemények*, Cluj, II/1, 1943, p. 97—98; C. Daicoviciu, *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

³ *Il limes di Dacia*, p. 157—158.

Presupunerea lui este foarte atrăgătoare, dar nu corespunde adevărului. Întreg teritoriul reprezentat în fotografiile aeriene publicate l-am cutreierat în lung și în lat în două rinduri, dar la nord de vârful La Tău, pe culmea înaltă de deal, nu am aflat nici un fel de *vallum*. La fel, nici cele două „*castella*” necunoscute, indicate în direcția porții apusene a castrului de la Bologa. Adâncitura ce apare pe marginea fotografiei ca un șanț — *vallum* — în realitate este numai o scobitură naturală a apei. Roca negricioasă vulcanică, prăbușită, apare brun închis. Probabil aceasta l-a indus în eroare pe Radnóti. Mai departe spre sud — sud-vest, printre holdele de grâu, s-a lăsat ca drum o fișie de 2 m care, fiind rar umblată, este năpădită de ierburi înalte. Eventual această fișie poate fi „*limesul*” din fotografie. Pe dosul de deal foarte lat nu se vede nici o urmă de *vallum*. Coasta apuscană a dosului de deal, fiind arată cu plug schimbător, se termină într-o dungă piezișă, dar evident aceasta iarăși nu este *vallum*. Nu există nici acele două „monumente”, identificate de Radnóti ca *burgus* patrulater. La fața locului nu există nimic și nu se înțelege ce le-a putut produce apariția în fotografie. În consecință, nici poarta nu poate fi între cele două „*burgusuri*”. Șanț nu există nici de la La Tău spre nord-vest și sud-vest. Acolo nu se pot vedea decât răzoarele artificiale de pământ, formate în partea de jos a loturilor de pământ arător în formă de terase suprapuse, de către plugul schimbător. Monumentele amintite nu se văd nici pe vârful La Tău, nici pe vârful fără nume ce se află imediat la nord-est de acesta. „Urma rotundă” pe care a văzut-o Radnóti la nord-vest de vârful amintit, în realitate este o adâncitură naturală, o depresiune mică, în formă de semilună, ce se află între trei movile așezate aproape într-o succesiune semicirculară. În timpul ploilor, adunându-se apă aci, cresc plante acvatice, iar pe marginea adâncirii, se pot vedea ochiuri de apă (de aici vine și numele conului vulcanic La Tău, din ungureșul *tó > táu = lac*). Fișia de răzoare pe care Radnóti a văzut-o ca șanț, într-adevăr, dată fiind conformația terenului, „cotește la vale și cu o îndoitură lină trece peste o culme de deal, păstrându-și direcția generală”. Ceva mai la sud însă, la marginea terenului arabil (după un mic finaș urmează pădure), încetează și acesta.

Dacă nu se poate confirma ceea ce spune Radnóti, cercetarea terenului amintit a dat totuși un oarecare rezultat. În continuarea frontierei, mai bine-zis a liniei de apărare romane, ce se termină la Poeni, s-au găsit ruinele altor două clădiri rotunde.

a) Una se află la sud — sud-est de comuna Valea Drăganului (fosta Sebeșul Mare, r. Aleșd, reg. Oradea), pe Măgura Sebeșului, ce se ridică brusc la sud — sud-vest de gara Poeni. Conul de deal este prăpăstios și domină împrejurimile. Aici se pot observa ruinele unui turn (?) rotund (de pază sau observație?). Vârful conului, pe un teren restrâns se pare a fi fost tăiat sau nivelat.

Dimensiunile terenului nivelat (?) sînt: lungimea 29,80 m, lățimea (la axa E—V mai lată a turnului) 15 m, dar pe latura sudică este de 11—12 m, iar pe cea nordică se îngustează la 10 m. Pe latura vest-est a zidului circular se poate observa, pe o lățime de jumătate metru și la înălțimea zidului, o mică ridicătură de pământ. În interiorul turnului se

desenează, în direcția nord — nord-est și sud — sud-vest, o adîncitură neregulată. Dimensiunile ei sînt : la mijloc 1,40 m, la nord-estul marginii 0,38 m, la sud-vest 0,70 m. Nivelul jumătății de nord a ridicăturii de pămînt este cu circa 20 cm mai jos decît cel de sud. Înălțimea acestei ridicături, de la nivelul terenului, este între 2 și 2,20 m.

N-am putut stabili construcția zidului, neputîndu-l săpa : probabil însă că el este făcut fără vreun sistem oarecare, după cît am putut deduce din cîteva pietre de dăcit, așezate una peste alta și necioplite. Pe baza unei astfel de observații exterioare nu se poate vorbi despre folosirea de odinioară a mortarului.

Nu s-au găsit fragmente de țiglă și cărămizi. Judecînd după starea actuală a turnului (?), cu multe rezerve, eventual s-ar putea spune că el a făcut parte fie din castrul de la Bologa, fie din cetatea medievală tot din această localitate.

b) A doua clădire se află iarăși pe un vîrf de sine stătător, izolat, ceva mai la nord-est de vîrfurile Măgurii, ce se înalță la sud-vest de Bologa. Înainte de construirea monumentului, vîrfurile dealului a fost probabil nivelat și pe acest loc, aproape pe deplin neted, s-a zidit turnul (?).

Baza de stîncă tăiată în formă ovală se ascute spre vest. Clădirea se află în partea răsăriteană, mai lată, a locului nivelat. Dimensiunile : pe axa prelungită în direcția est-vest a monumentului lungimea este de 28—29 m, iar axa nord-sud de aproximativ 17 m. Dunga coroanei circulare, cu excepția părții prăbușite pe latura nord — nord-vest și nord-vest (circa 2—3 m) pretutindeni este aproape întreagă, în orice caz s-a păstrat destul de bine. Înălțimea zidului, raportată la nivelul terenului nivelat, este de circa 2,20 m la sud și de 1,90—2 m la nord. Pe partea nordică, zidul circular este mai ruinat ; aci abia i se poate distinge coama. Adîncitura internă a gropii împrejmuirea de zidul circular este cu circa 35—40 cm mai jos decît coroana inelului ce-și păstrează aceeași înălțime la est, vest și sud.

Ruinele sînt acoperite de tufăriș de fag. Construcția deci nu se poate stabili decît după o muncă mai îndelungată. Dacă într-adevăr sînt ruinele unui zid, atunci probabil el a fost făcut din blocuri necioplite. N-am putut constata întrebuințarea mortarului, privindu-l numai pe dinafară.

N-am găsit nici resturi de cărămizi sau țigle, nici alte obiecte. Clădirea poate fi romană, dar tot așa, eventual, poate să fie și medievală. Este posibil ca clădirea să fi fost întrebuințată ca o fortificație exterioară a cetății medievale de la Bologa cu numele cunoscut maghiar de cetatea Sebeșului — Sebesvára (Gyerővára sau Hunyadvára). Privind-o numai după exterior nu se poate face în mod definitiv datarea.

c) Nu am putut stabili cu siguranță caracterul roman al ruinelor, deși ele sînt rotunde și s-ar putea încadra în presupusa linie a *limesului*. Pe de o parte, fiindcă nu se încadrează în nici una din cele două grupe obișnuite ale turnurilor de pază de pe granițele romane ale Daciei („diametrul” lor este de obicei : 1) 8 m ; 2) 10 m ; diametrul acestora, după cum am văzut, este de 5,40 și 7,40 m), pe de altă parte, fiindcă nu s-au găsit nici fragmente de țigle, nici cărămizi, nici alte urme arheologice, care ar putea determina epoca. De aceea nu-i exclusă posibilitatea să fie turnul

de pază roman(?), dar tot așa ne putem gândi și la o construcție medievală (sau o restaurare (?) numai a lor)¹.

Fată de afirmația lui Radnóti trebuie deci să stabilim : *pe culmea de la sudul comunei Poeni nu s-a descoperit nici valul, nici șanțul unui limes, nici cele două castre mai mici, „situate în fața porții de apus” a castrului de la Bologa, și astfel sînt de înlăturat categoric observațiile lui Radnóti, făcute numai pe baza analizei fotografiilor aeriene.* În schimb, în alte puncte s-au aflat ruinele a două construcții rotunde mai mici, dintr-o vreme și cu o origine care deocamdată nu se pot determina. Despre aceste două construcții nu se poate spune mai mult decît după ce se vor executa oarecare săpături de verificare.

2. LINIA LIMESULUI CE ÎNCEPE LA NORD DE POENI

De la K. Torma² încoace mulți au cutreierat și au vizitat această linie de apărare (G. Téglás³, Á. Buday⁴, C. Daicoviciu⁵, G. Bersu) și chiar Radnóti a scris despre ea⁶. Totuși, pînă astăzi nu avem o idee pe deplin clară pentru a spune de ce natură sînt monumentele arheologice constatate pe această parte de graniță.

Constatările mele personale pot fi sintetizate în următoarele : a) Spre Huedin, la capătul dinspre sud-est al gării Poeni, curge o vale mică care se numește valea Vărădeștilor. Valul roman (?) se termină la curmătura făcută de această vale. Capătul valului este surpat de vale. În relieful destul de clar de astăzi nu se vede nici o urmă de zid clădit⁷, ci este o simplă umplutură de pămînt. Din cauza stratului de dărîmături așternut peste acest val, nu am putut stabili dacă sub umplutura de pămînt se poate vedea stratul mai închis al humusului antic. Ceva mai sus, unde cărarea actuală trece peste val, în peretele proaspăt al tăieturii, ici-colo, dar la același nivel, apropiat de baza valului, pareă formînd un nivel, se văd niște pietre de rîu care, eventual, ar putea indica suprafața antică. Mai departe, mai în sus, s-a păstrat în condiții foarte bune. După aspectui

¹ În sistemul de apărare al cetăților medievale au existat și turnuri separate (dctaschierter Turm, *specula*), la fel cum au existat pentru asigurarea graniței și securității „publice”, adică a claselor exploatare romane. Cf. I. Könyöki-G. Nagy, *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra* [Cetăți medievale cu speciala privire la Ungaria], Budapest, 1905, p. 179. Știm că speciile rămase de la romani au fost transformate de băștinașii diferitelor teritorii europene în cetăți mai mici ori au fost lăsate în forma lor originală. Ba, după modelul acestora, au clădit altele noi, din piatră.

² *A limes dacicus felső része* [Partea superioară a limesului dacic], în *ÉTTK*, IX, Budapest, 1880, p. 54—60.

³ *A limes dacicus igazolása* [Dovedirea limesului dacic], în *AkÉrt.*, XVIII, 1907, p. 573—574.

⁴ *Existe-t-il des restes de limes dans les Monts Meszes?*, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 122—123.

⁵ *Dacica*, p. 255.

⁶ *Op. cit.*, p. 143 și tabloul LXIV/2.

⁷ Buday s-a exprimat la fel ca K. Torma despre materialul valului, *op. cit.*, p. 122.

său exterior este *incontestabil* val. Pe partea dinspre nord-vest, cu toate că există o pantă foarte înclinată spre vale, imediat lângă el se poate observa un șanț puțin adânc, precis, format, ce merge paralel cu valul. Din cauza înclinării, poate și la început a fost mai puțin adânc sau poate s-a astupat mai târziu. Fără săpături nu se poate răspunde la această întrebare. Pământul valului în cea mai mare parte a fost luat dinspre partea contrară provinciei. În schimb, pe partea interioară, de lățimea unui drum de care, s-a format un parapet¹ ce se poate observa bine, făcându-se într-un punct dat o secțiune orizontală. Aceasta se poate observa și în resturile de *limes*-val din jurul Porolissumului. Restul de val de la Poeni se aseamănă de altfel întru totul cu acela de la Porolissum. Dimensiunile lui au fost date de Torma, Téglás și Buday. Acesta din urmă a făcut și câteva fotografii². Despre această porțiune de val pot spune categoric că este un „*vallum*” *incontestabil*³, conservat destul de bine care pare să fie roman. N-a rămas însă și mai departe în această stare. Drumul de care mai nou trece peste val în diagonală, la o depărtare de circa 180 m de capătul valului, adâncindu-se în el, deteriorându-l pînă la nerecunoaștere. Ceva mai departe însă, drumul acesta se abate și astfel apare din nou valul, iar în continuare valul este acoperit de arbuști deși. Acum însă nu mai este atît de reliefat, iar după un urcuș de circa 220—240 m se află două *speculae* cu baza „rotundă”, aproape una de alta, la o distanță de 6—7 metri. Privind direcția valului, ele apar ca și cum ar fi clădite pe val, succesiv, una după alta⁴. Referitor la aceste două „*speculae*”, Buday spune următoarele: „...Fiindcă nu se poate vedea nimic ce ar motiva existența simultană a acestor două *speculae* (de ex. nu există o trecătoare importantă), trebuie să credem că nu sînt contemporane, ci că a doua a fost clădită mai târziu în locul celei distruse⁵. Turnul de jos pare mai deteriorat, iar cel de sus s-a păstrat mai bine. Este chiar într-o stare foarte bună. În jurul movei acestuia se poate recunoaște bine un șanț circular. Interiorul ambelor *speculae* (centrul inelului de moloz) a fost deranjat. Pe locul lor, azi se află cîte o groapă adîncă. „Diametrul” măsurat la vîrfurile cerului este de 8 m, încît dimensiunile acestea corespund celor observate în alte părți⁶. N-am aflat în interiorul lor nici resturi de ceramică, nici alte obiecte.

¹ Acest lucru este foarte important. Restul de drum (?), ce merge în același timp cu creasta de deal, ține pînă la locul unde încetează brusc valul, pînă imediat deasupra văii, deci nu se poate spune că este de dată mai tîrzie (medieval sau modern), fiind tăiat de carele ce treceau pe acolo. (Cf. Torma, *Limes dacicus*, p. 55—56). Dimpotrivă, a putut să fie folosit ca drum al infanteriei romane, cum este cazul la limesul din Germania și Raetia. (Cf. A. Buday, *Le limes romain en Allemagne*, în *DoljCluj*, I, 1910, p. 104 etc.)

² *Op. cit.*, tabloul 1, 2, 3.

³ Această parte de veritabil *vallum*, judecînd poate ceva prea rigid în opoziție cu teza inițială, prof. C. Daicoviciu și Gerhard Bersu nu o recunosc ca atare (cf. *Dacica*, p. 254—255). Deși aici, întocmai ca în împrejurimile Porolissumului, din motive excepționale, pentru a închiide mai bine valea Crișului Repede, este vorba de o lucrare absolut necesară.

⁴ A. Buday, *Restes de limes*, p. 123 și G. Téglás, *op. cit.*, p. 573. Torma nu le cunoaște pe acestea (*op. cit.*, p. 57). Socotesc că el a pătruns în deșii pe drumul ce s-a abătut de la val, căutîndu-l. Astfel a putut să ocolească cele două *speculae*. Concluzia nu poate fi decît că valul nu se poate cerceta decît mergînd numai pe val!

⁵ Cf. exemple din Germania, *Le limes romain*, p. 53.

⁶ Renunț la o descriere mai amănunțită, neavînd nici un rost să discut din punctul meu de vedere fiecare turn de pază.

Deși aceste *speculae* n-au apărut o trecătoare, totuși ele n-au fost ridicate fără nici un rost. Cred că au fost ridicate în acest loc, deoarece aici valul limesului se termină fără nici o altă continuare. Dincolo de locul acesta nu se mai poate vedea nici o ridicătură ce s-ar putea considera ca un adevărat val. Creasta de deal, în continuă urcare, este ce-i drept destul de ascuțită, dar ea nu se poate lua drept *vallum*. Poate latura nord-vestică să fi fost tăiată mai în pantă. În legătură cu încetarea valului pot aminti ca dovadă faptul că nici mai sus, la culmea mai largă cu numele Carpen, nu se găsește vreo urmă de *vallum*, deși chiar aci pe această culme mai puțin ascuțită, ar trebui să apară în mod mai evident. Tot așa lipsește și pe spinarea de deal mai lată ce se află la nord-est de turnul de pe Carpen despre care se va aminti mai jos ¹. Apartenența limesului ridicăturii de mai sus, existența unui *vallum* adevărat, o dovedește încadrarea perfectă în acea linie de hotar imaginară, ce se poate trage, peste seria de turnuri de pază adaptată conformației geografice. Astfel, contrar opiniei prof. C. Daicoviciu, trebuie să admit în mod hotărât existența unui *vallum* aici, dar numai aici !

b) Cît privește resturile construcțiilor romane de la Poeni, descrise de Torma, nu a mai rămas nimic din ele. Eventualele monumente romane de pe malul stîng al Crișului Repede au putut fi distruse de actuala carieră de piatră. Poate partea aceasta (de dincolo de Criș) fiind stîncoasă, nici în antichitate n-a necesitat o fortificație deosebită. Judecînd pe de o parte după configurația terenului, pe de altă după o analogie cu modelele „germanice”, precum și din alte părți ², nu avem nici un motiv să contestăm observațiile lui Torma în legătură cu „castrul” mai mic, mai bine-zis *burgul* de la Poeni (dimensiunile : $50 \times 47 \text{ m} = 2330 \text{ m}^2$). Este de înțeles în acest loc și foarte necesară existența unui castel (*praesidium*), avansat cu rostul de a închide valea sau, după cum spune Torma, avînd caracterul unei vămi în acest loc de graniță (*statio vectigalis, portorii*). Existența lui devine necesară dacă ne gîndim la drumul comercial antic ce trecea pe aici și la legăturile sale organice cu provinciile vestice. Constatările lui Torma ni se par pe deplin valabile și cred că le putem accepta fără nici o rezervă. Chiar dacă se ia în considerare numai materialul monumentului dispărut, el este incontestabil roman ³.

¹ K. Torma (*Limes dacicus*, p. 57) îl duce pînă la vîrfurile Carpen. Eu nu-l văd însă ca verificat. Mai departe valul încetează însă și după el. . . „La acest *propugnaculum*, valul, pe care l-am urmărit pînă aici, încetează și urmele lui mai departe nici nu le-am găsit, nici nu mai apare pînă la turnul nr. 18 (în fața castrului de la Bozna)” . . . (Sublinierea îmi aparține).

² Fr. Hertlein-P. Goessler-O. Paret, *Die Römer im Württemberg*, partea II, *Die Strassen und Wehranlagen des römischen Württemberg*, Stuttgart, 1930. Cf. de ex. cu situația castrului Murrhardt, care închide valea și totodată se află pe limes, p. 140—142, și t. VIII. Vezi și P. Sticotti, *Il „limes” delle Atpi Giulie*, Quaderni-Limes, fasc. II [Roma], 1938, p. 12, 21—22, 27. Pentru închiderea unor trecători foarte importante ale Alpilor Răsăriteni de ex. la Nauportus (Oberleibach), în Valle Fiumano, la Studena și Kalce ; A. Poidebard, *Il limes romano in Siria*, pl. IV/2. Pentru închiderea defileului Eufratului de la Halebiyé (Zenobia) numai pe malul drept s-a construit un zid cu totul analog din punct de vedere al poziției cu cel de la Poeni. Vezi încă P. Romanelli, *Il limes romano in Africa*, p. 13, 16, 17.

³ *Op. cit.*, p. 53—54. Valea Vărădeștilor din ungureșul Váradpatak = valea Cetății pare a confirma aceasta, fiind probabil în legătură cu *castellumul*, respectiv *burgusul* roman.

c) Cu privire la problema porțiunii de *limes* dintre partea de jos, prăpăstioasă, a valului și dintre fortificația din vale, nu pot spune nimic afirmativ. Nu-i exclus ca valul să fie coborât pînă aici, iar valea să treacă prin fața lui, eventual într-o albie artificială făcută de către romani (?). Apa a putut apoi sau să-l acopere cu prundișul conului de dejecție al său, destul de voluminos, sau să-l spele. Cazul amintit mai sus nu este o imposibilitate, căci de exemplu în Germania valea Kalbach¹ curgea numai la o distanță de 12—13 m de zidul castrului cohorței de la Murrhardt, iar pe lângă castrul Burladingen curgea un pîrîu, la o distanță de 50 m².

d) Pe vîrfurile Carpen, ce se află la nord-est de sfîrșitul valului cu două turnuri, val ce începe la Poeni, se vede *specula* pe care Torma o numește „circulară”, iar Buday, mai corect, patrulateră. Deși nu caut să intru în amănunte, totuși trebuie să observ următoarele: — *Specula* este patrulateră, fiindcă la colțul nordic și estic zidurile desfăcute se împreună în unghi drept. Dimensiunile zidurilor în interior sînt de 3,80 × 3,90 m. Dimensiunile în exterior astăzi sînt de 10,50 × 11 m. Grămada de moloz apare însă circulară. Direcția laturilor sale, cu o mică deviere, corespunde punctelor cardinale. Gruul se ridică deasupra împrejurimilor, la nord cu 1,70 m, la vest cu 1,50 m, la sud cu 1,50 m, la est cu 0,40 m (în direcția aceasta dealul este în urcuș). Zidul este clădit regulat, cu mortar bogat, din piatră nativă, necioplită. Înălțimea lui, socotită din groapa necurățită, este de 0,50 m, iar din locul cel mai adînc al gropii este de 0,80 m³. Înaintea acestei ruine, într-o groapă, săpată cu vreo zece ani în urmă, am aflat cioburi incontestabil romane și fragmente de țigle mai groase, dovedind că turnul de pază a avut un acoperiș de țigle. Pentru caracterul roman al monumentului militează și fibulele, aplicile etc., amintite de Torma⁴.

e) Buday la început spune corect: „... Cu ceva înainte de a atinge vîrfurile Carpen (mai bine-zis la cele două turnuri), valul încetează”⁵... Cu toate acestea, mai la urmă Buday se depărtează în text de realitate, susținînd categoric existența unui *vallum* neîntreput, care se continuă și mai departe, chiar pînă la Porolissum. Referitor la această problemă, Buday afirmă următoarele: „... mai bine-zis (valul) se transformă după cum reclamă natura locului (?), căci punctul următor, unde există ruinele unui turn, este vîrfurile Cetățeaua, ce se află exact la nord de vîrfurile Carpen, (în linie aeriană la 550—600 m). Între aceste două culmi se deschide o prăpastie uriașă, adîncă de cîteva sute de metri (?) și extraordinar de abruptă. Peste aceasta n-a trecut valul, ci a înconjurat prăpastia, trecînd

Cuvîntul Vărădești foarte probabil este format din ungurescul *várad* = cetate, cetățuie. După afirmația prof. Szabó T. Attila, derivarea aceasta din punct de vedere lingvistic, în primul rînd fonetic, nu întîmpină nici o greutate.

¹ Hertlein-Goessler-Paret, *loc. cit.*, tabloul 21.

² *Op. cit.*, p. 229, t. 31.

³ Lucrări asemănătoare au mai fost scoase la iveală de săpături. (Cf. M. Moga, *op. cit.*, p. 134).

⁴ *Op. cit.*, p. 57.

⁵ *Restes de limes*, p. 107.

pe marginea ei¹. Astfel de cazuri întâlnim și la *limesul* germanic, pe care-l putem caracteriza astfel: în cazurile când granița coboară² de pe înălțimi sub formă de terase, de partea romană panta terasei înlocuiește valul (?) în fața căreia s-a săpat și un șanț mic, iar pământul scos de aci l-au aruncat pe terasă unde se află și astăzi sub forma unui mic val. Până la un loc, aproximativ până la jumătatea distanței spre Cetățeaua, se poate observa o mică ridicătură, pe marginea unei holde. Pe vârful răzorului semănătura este de o culoare mai închisă, iar pe latura interioară, pe lângă răzor, ea este îngălbenită din cauza apei ce se strânge în acest loc, mai ales când plouă ...”.

Spusele acestea trebuie bine reținute (de aceea le-am și citat *in extenso*). În parte, poate această ipoteză greșită a indus în eroare pe mulți în privința existenței unui *limes* neîntrerupt și tot aceasta l-a determinat și pe Radnóti să vadă valul unui *limes* în umbra răzoarelor de pe ogoarele fotografiate între orele 8—9 dimineața, când umbra apare încă mai alungită pe fotografie. Chiar locul citat din Buday este un argument pentru aceasta. „... În cazurile când granița coboară, din partea romană, de pe înălțime sub forma de terase, panta terasei înlocuiește valul, însă nu se mulțumeau cu atîta, ci au mai săpat un șanț înaintea ei (?), iar pământul scos de aci l-au aruncat pe terasă, unde se află încă și acum sub forma unui mic val ...”.

Presupusul val însă al lui Buday nu este altceva decît un răzor de hotar, format din lucrarea pământului cu plugul schimbător. „Valul” se vede în tot locul numai pe marginea locurilor arătore. În spațiul dintre locul cultivat și turn, în schimb, nu există nici o urmă de *vallum*, deși chiar aici ar trebui să se vadă partea rămasă în stare mai bună.

Valul presupus de Radnóti, la sud de Vîrful Rîmbușoiu, este în realitate un torent ce coboară drept de pe conul acestui fost vulcan mic. Mai la sud, pe partea răsăriteană a drumului, ce apare în fotografie ca o dungă albă șerpuitoare, se vede umbra unei grămezi lungi întinsă, de piatră, adunată de pe ogoare și așezată pe marginea unui drum de care ce se încovoiaie pe latura apuseană a vîrfului Rîmbușoiu. Fără nici o îndoială aceasta nu este val de *limes*.

Existența unui *vallum* la Poeni și urmele unui *limes* la Porolissum nu înseamnă să acceptăm și existența necondiționată a unui *vallum* neîntrerupt pe Munții Meseșului. Din cele spuse pînă acum rezultă că romanii în Dacia de nord-vest au ridicat *vallum* numai în porțiunile cele mai amenințate de pericolul unei invazii dușmane, acolo unde s-a impus ca o necesitate. Pe restul frontierei, mai puțin expusă atacurilor, s-au mul-

¹ Limesul germanic și cel raetic merge în general drept, dar și acolo se pot observa modificări de direcție pentru a ocoli depresiunile mai pronunțate. Cu toate acestea, chiar și între două puncte de frîntură ale *limesului*, direcțiile sînt drepte și acesta are o deosebită importanță pentru cele ce urmează. (Cf. Hertlein-Goessler-Paret, *op. cit.*, p. 149, t. 23). În legătură cu aceasta vezi și K. Stade, *Il „limes” romano in Germania*, *Quaderni-Limes*, fasc. III, [Roma], 1937, p. 18. ... „Tra Walldörn e Welzheim il limes germanico è d’una rettelineità matematica stupefacente, il che facilita lo scambio delle segnalazioni” ...

² În cazul prezent, nu există nici înălțime sub formă de terase, nici coborîre, analogia făcută este nepotrivită.

tumit cu turnurile de pază, așezate aproximativ la distanțe egale și întrebuintând vîrfurile potrivite pentru acest scop.

Evident, aceasta nu înseamnă încă o sentință fără apel. *Trebuie cutreierat teritoriul spinării Meseșului, precum și întreg spațiul dintre aceasta și linia castrelor de la Buciumi¹-Sînpetru-Romîta-Tihău, trebuie să se înregistreze toate monumentele ce se găsesc acolo, altfel din nou ne poate ispiti ideea unui limes analog cu cel germanic. Iar dacă eventual (puțin verosimil) ar fi existat o palisadă pe locurile mai puțin expuse (?), va trebui să se constate prin cîteva sondaje, făcute pe culmile mai înguste.*

3. URME ROMANE LA NEGRENI

În legătură cu partea de *limes* apusean, am ținut să cercetez și fortificația mai mică romană de la Negreni (r. Aleșd, reg. Oradea), pe care a descoperit-o Henrik Finály² și pe care de atunci nu a mai văzut-o nimeni. Pe lângă stabilirea poziției și a dimensiunilor sale, a trebuit să mai cercetez dacă *limesul* nu continuă eventual și spre sud (sau chiar spre apus, pînă la Oradea, așa după cum se mai susține încă³).

1. — Pentru a clarifica într-o oarecare măsură problema fortificației romane de la Negreni, am cutreierat înălțimile inițiale ale șirului de dealuri, încă destul de mari, ce se află între valea Drăganului și Valea Iadului. N-am aflat nimic nici pe culmea Păltiniș, nici mai departe pe Dealul lui Toma (formate amîndouă din șisturi cristaline).

2. — La nord de Negreni, în fața gării CFR, pe un teren izolat din trei părți, pe o terasă bine conturată a Crișului Repede, ceva mai ridicată deasupra văii, avînd o înclinare mică spre sud, se află *burgusul* de pămînt (?) roman, amintit de Finály⁴ și de Torma⁵. În tradiția populară locul respectiv se numește „Cetatea turcilor”.

a) Terasa se ridică deasupra văii cu circa 25—30 m, iar la marginea dinspre Crișul Repede se află două mameloane mici de stîncă.

Planul *praesidiumului* roman este patrulater, cu colțuri rotunjite. Laturile sale drepte nicăieri nu ajung pînă la marginea terasei în est-vest-

¹ Pentru castrul din localitate cf. I. I. Russu, *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi*, v. mai sus p. 305—317.

² *Római nyomok Erdély északnyugati részén* [Urme romane în partea nord-vestică a Ardealului] în *ErdMúzÉvk*, III, 1864, p. 8—9. Vezi și C. Gooss, *Chronik...*, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 273, 309; P. Gerece, *Magyarország műemlékei*, [Monumentele istorice ale Ungariei], vol. II, Budapest, 1906, p. 215; J. Könyöki-G. Nagy, *A középkori várak*, p. 281. Toate acestea reproduc pe Finály. C. Gooss de altfel confundă castrul de la Bologna cu *praesidiumul* de la Negreni și primul îl așază în acest sat.

³ Cf. I. Szilágyi, *Die erste Verteidigungslinie*, p. 88, nr. 4, unde se dă bibliografia amănunțită a problemei. Nu-i cazul să discutăm pe larg diferitele ipoteze asupra temeiniciei sau netemeiniciei lor.

⁴ *Op. cit.*, p. 8—9. Studiul lui Finály nu l-am putut primi înainte de plecarea mea și de aceea nici nu am știut de presupusele urme romane de la Bucea și Șăncuiș, la vest de Negreni. Le-aș fi putut cerceta eventual și pe acestea. Finály a găsit de altfel și o porțiune a drumului roman la spatele *burgusului*, pe înălțimile mai mici ce se află la nord de acesta, și el a socotit ca sigură continuarea lui și mai departe spre apus. La fel nu am cunoscut nici ceea ce a spus J. Ornstein despre castrul roman (? ?), așezat la 10 km sud de Negreni (Dealul Fericele sau Lagărul Cătăniilor !) în lucrarea sa amintită (*Dacia nyugati határáról*), p. 15.

⁵ *Limes dacicus*, p. 52.

sud. Constructorii acestei fortificații nu s-au folosit nici măcar la sud de avantajele date de panta stîncii. Cazul este analog ca și la *burgusul* de la Costești (r. Orăștie) ¹. Valul și șanțul fortificației se observă bine încă și astăzi. Mai bine s-a conservat valul și șanțul apusean al fortificației. Panta interioară a valului sudic nu se mai poate observa azi din cauza depozitării în acest loc a molozului depus de apa de ploaie și din cauza lucrărilor agricole. Partea exterioară, sudică, a valului în schimb este destul de proeminentă. Mai rău s-a păstrat valul răsăritean. Abstracție făcînd de înclinația generală a terenului, interiorul *burgusului* este destul de neted.

b) Dimensiunile fortificației sînt următoarele : laturile *burgusului* deviază cu circa $N + 14^\circ$ spre E de la punctele cardinale principale. Lungimea laturilor de est și vest este de cîte 44,50 m, iar a celor de la nord și sud de cîte 46 m. Suprafața fortificației este deci de circa 2 047 m², aproape egală cu a celei distruse de la Poeni. Diferența de nivel între culmea valului și fundul șanțului este de 3,20 m, măsurată pe partea apuseană a laturii sudice, iar dintre culmea valului și nivelul terenului intern al *burgusului* este de 3 m. Înălțimea reală este deci, măsurat din interior, circa 0,60—0,80 m. La nord distanța între culmea valului și fundul șanțului este de 5 m, iar între val și nivelul terenului intern este de 8,50 m. Lățimea totală a șanțului de pe latura de nord de la coama valului pînă la nivelul original de dincolo de șanț este de 11,50 m, iar diferența de nivel între linia trasă între aceste două puncte și fundul șanțului este de 1,60 m. Adîncimea șanțului se accentuează spre colțurile, rotunjite, de nord și est ale *burgusului*.

c) Personal nu am putut stabili nimic în ce privește structura valului înconjurător. Proprietarul terenului unde se află fortificația, în tinerețe, a făcut săpături. Din spusele lui ar rezulta că a dat peste zid clădit. Nu și-a mai amintit însă de structura zidului și nici dacă a existat sau nu mortar în zid. Săpînd a găsit însă „cărămizi curioase, mari, subțiri dar tari“. Au mai ieșit la iveală și cioburi. Astăzi asemenea urme sînt extrem de rare pe suprafața *burgusului*, numai în partea estică am găsit cîteva fragmente de olane și de cărămizi fără șampilă, sigur romane.

d) La mijlocul laturei nordice a *burgusului*, se vede urma unei deschizături în valul înconjurător, probabil servind de poartă. Este posibil însă ca din acest loc să se fi transportat materialul zidului pentru alte întreprinderi de către țărani. Partea de răsărit a laturei nordice a fost distrusă pe o porțiune considerabilă. Din păcate eu am văzut-o năpădită de iarbă. În colțul nord-estic se află o groapă rotundă. Poate este opera căutătorilor de comori.

e) De la colțul sud-vestic al *burgusului* spre sud-vest, deci în prelungirea diagonalei nord-est — sud-vest, unde se află botul stîncii, al cărui vîrf este numit locul „Bisericii turcilor“, se află o groapă ² cu dia-

¹ Cf. C. Daicoviciu-Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, Buc., 1951, p. 18—19.

² Acest loc l-a observat Finály (*op. cit.*, p. 9). El scrie : „La colțul sud-vestic (al *burgusului*), afară de șanțuri, cam cu 3 stînjeni (circa 6 m) mai jos se vede un șanț rotund, avînd un diametru de circa 4 stînjeni (circa 8 m), care are legătură cu fortăreața de mai sus,

metrul de 6—7 m, iar adâncimea de 2—4 m. Groapa sub forma unei pîlnii a fost săpată în sist cristalin. Nu există însă nici o urmă arheologică.

f) Cercetarea temeinică a fortificației romane de la Negreni, încadrarea ei în sistemul apusean de apărare a Daciei, precum și determinarea valorii ei și stabilirea rolului jucat de ea, rămîn o sarcină de viitor a preocupărilor noastre științifice.

4. „FORTIFICAȚIA ROMANĂ” DE LA HODIȘU ȘI ÎMPREJURIMILE SALE

Aladár Radnóti a stabilit în lucrarea citată, pe baza fotografiilor aeriene ce i-au stat la dispoziție, un *praesidium* roman lângă Hodișu (r. Huedin, reg. Cluj), la răsărit de dealurile întinse între Măgura Priei, și valea Crișului¹.

În legătură cu aceasta am putut observa următoarele : *praesidium-ul* semnalat de Radnóti la sud-est de Hodișu nu există. Radnóti a avut iluzia unei fortificații în urma efectelor umbrelor proiectate de șanțurile trase cruciș și îndreptate vertical în jos, pentru a canaliza apa de prisos din acest loc mlăștinos și puțin înclinat. Dimensiunile efectului de lumină ale acestor canale mocirloase o mai mărește și faptul că pe marginea lor, crescînd papură, trestie și alte ierburi acvatice, se formează paralel cu șanțul o turbă colorată în cenușiu închis din cauza hidroxidului feros degajat din putrezirea plantelor.

Dar nici pe panta ce se ridică lin la sud de această vale nu există o asemenea urmă. Aproape de începutul pantei în direcția nord-sud în realitate se văd două ridicături late și puțin înalte, aproape paralele între ele, care nicidecum nu se aseamănă cu un val oarecare. Stau la o distanță de circa 50—60 m, avînd o lungime de cîte circa 100 m. Între aceste două formații morfologice (geologice-geografice), desigur naturale, este un torent foarte puțin adîncit încă, care face cîteva meandre între cele două ridicături. În albia acestui torent există o cărare în direcția de sud, care urcă spre coama dealului. La capătul sudic al acestor ridicături naturale, în direcția opusă (deci în direcția est-vest), aproape într-un „șir” ordonat sînt mai multe gropi regulate (în formă foarte asemănătoare unor pîlnii de bombe), însă de origine sigur naturală, care s-au format din cauza compoziției subsolului. Sînt niște „doline” mici (diametrul lor între circa 15—20 m, iar adîncimea între 3—5 m) prin care dispar apele ploilor infiltrîndu-se în gresie și conglomerate oligocene. Acest „șir de gropi” începe aproape de la capătul sudic al ridicăturii dinspre vest și se continuă mai la răsărit decît ridicătura estică, amintită mai sus. (De la linia acesteia se pot număra încă vreo trei sau patru doline care nu sînt așezate într-o singură linie). Se poate foarte probabil, că dacă nu canalele amintite mai sus au dus în eroare pe Radnóti, atunci

iar în mijlocul „șanțului rotund” se află o groapă ce se aseamănă cu o fîntînă năpădită de tufiș. Acesta este un turn de observație și sub el se află o fîntînă” (?). După observațiile mele, această afirmație a lui Finály nu se poate accepta. De altfel el ia mărimea *burgusului* de 30 × 30 stînjeni (circa 55,50 × 55,50m). După măsurătorile luate de mine, aceste date desigur sînt exagerate.

¹ Op. cit., p. 159—160.

aceste ultime fenomene ale terenului l-au determinat să vadă acolo un „*praesidium*”. De altfel pe acest teritoriu nu se găsește nici un obiect de interes arheologic ¹.

Ajunghind la sfârșitul observațiilor, cele spuse pot fi rezumate astfel :

1. — Pe culmile ce se întind la sud de Poeni nu s-a găsit nici o urmă pentru existența unui șanț sau val de *limes*, nici de *burgusuri*, pe care Radnóti le-a stabilit pe baza citirii fotografiilor aeriene. Nu pot determina originea și proveniența celor două turnuri cu substrucție de piatră, găsite de mine. Pot fi romane (?), dar pot fi și medievale (?) în legătură cu cetatea medievală de la Bologa. O cercetare mai temeinică va dovedi adevărul.

2. — La nord de Poeni numai pe o distanță foarte scurtă există *vallum* adevărat. El se termină pe locul celor două turnuri de observație și apoi nu mai apare pe teritoriul ctreierat de noi. „*Vallumul*” presupus pe mai departe de Buday și Radnóti este de cele mai multe ori marginea de pământ (răzor) formată pe urma aratului cu plugul schimbător. Marginea astfel formată are înfățișarea condițiilor de teren. În unele locuri este drumul făcut de care, în altele sînt grămezile lungi de pietre, adunate de torenți sau alunecate pe coaste și oprite pe răzor. Cîteodată chiar și eroziunile de apă dau un asemenea aspect de *vallum* pe fotografii.

Împrejurările înșirate mai înainte vorbesc împotriva existenței unui *limes* în genul celui raetic, germanic, britanic etc. Rezultatul acesta negativ nu înseamnă însă inutilitatea totală a fotografiilor aeriene. Nu trebuie să renunțăm la ele, dar se impun mai multe condiții :

a) fotografia trebuie să ia în considerare ca *obiectiv principal* monumentele arheologice ²;

b) teritoriul ce se fotografiază și mai ales acolo, unde este mai complicat, din cauza conformației sale naturale, trebuie luat mai de jos, ca să nu apară opac;

c) în avionul de recunoaștere arheologică din care se fotografiază să fie de față un specialist în cunoașterea *limesului* și *valului*, conducînd el operația de fotografiat pe baza cunoașterii literaturii de specialitate a teritoriului respectiv;

d) timpul cel mai potrivit pentru acest lucru sînt zilele de maximum barometric, în timpul primăverii și toamnei, cînd vegetația nu împiedică fotografierea.

3. — În legătură cu *burgusul* roman înaintat de la Negreni am reușit să completăm cunoștințele de pînă acum. Unele probleme însă care privesc acest burgus cît și Lagărul Cătăniilor, eventualele urme romane de la Bucea, Șancuiș și Vadul Crișului (?) trebuie încă neapărat lămurite.

4. — La Hodișu, în locul amintit de Radnóti nu există urme romane, precum nu există nici un monument arheologic.

ISTVÁN FERENCZI

¹ J. Könyöki-G. Nagy, *op. cit.*, p. 286, la Hodișu amintește un castru roman, dar nu știu pe ce se întemeiază afirmația aceasta.

² M. Moga, *op. cit.*, p. 135.

К ВОПРОСУ О ЗАПАДНОМ „LIMES” ДАКИИ

(ПЕРВАЯ ЧАСТЬ)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В настоящей работе автор возвращается к многообсуждавшемуся вопросу так называемого „limes dacicus”, исследуя небольшую часть защитной линии бывшей Римской Дакии.

Литература по этому вопросу насчитывает уже свыше 90 лет, а по причине ряда трудностей, частично существующих и поныне, еще не имеется систематической полной картины о защите границ Римской Дакии. Исследование limes в Дакии, после длительных и непродуктивных дискуссий находится и теперь до некоторой степени в своей первоначальной стадии. Таким образом получилось, что после столь продолжительного времени темой обсуждений все еще остается вопрос: можно ли говорить о „limes” Дакии (в „древнем” смысле этого слова), несмотря на то, что этот вопрос тесно связан с борьбой дакийского народа против римских захватчиков, а также и с оказываемой дакам помощью „варварскими” племенами, особенно „свободными даками”.

В 1945 г. исследователь Аладар Радноти опубликовал статью о северо-западной части дакийского „limes” на основании аэрофотографий. По этим фотографиям он устанавливает непрерывные limes — вал и limes — ров, которые начинаются от перевала Кришул Репеде, точнее от западной стороны римского castrum в Бологе, расположенного в северо-западной Трансильвании (Хуединский район Клужской области), и к югу от села Поени проходят по гребню последних ответвлений вулканического массива Влэдяса к северу же от села — по узкому хребту, вначале из вулканических, а затем из кристаллических пород, „гор” Месеш до Porolissum, бывшей столицей Дакии Porolissensis. Castrum в Бологе и praesidium в Поени (где, весьма вероятно, и находилась statio vestigalis на древнем торговом пути, связывавшем, по видимому, через „barbaricum” древний Клуж (Нароса) с Transaquincum и Aquincum в Паннонской провинции), защищали долину Кришул Репеде с запада, со стороны территорий, обитаемых в те времена языко-сарматскими и дакийскими племенами.

1. На юг от упомянутого перевала на главном хребте, завершающимся массивом Влэдяса, по утверждению Радноти, находится якобы limes-вал и ров, укрепленный двумя praesidia перед западными воротами римского castrum в Бологе. Автор настоящей статьи не нашел ни следов вала, ни следов обоих praesidia, предполагаемых Радноти. Вал — limes оказался межами пахотных участков, которые в холмистогористых местностях расположены террасообразно. С другой же стороны, им были обнаружены на двух господствующих вершинах следы, вероятно, двух башен, принадлежавших, возможно, римской защитной системе, либо ближайшей средневековой крепости (Sebesvár). По этому вопросу

нельзя делать каких-либо выводов впредь до проведения разведки.

2. На севере от перевала Кришул Репеде, к северу от станции Поени, А. Радноти указывает снова продолжающиеся *limes* — вал и *limes* — ров. Автор настоящей работы прошел лишь относительно небольшую часть этой бывшей защитной линии, установив безусловное существование вала, по всей вероятности, римского, но лишь на небольшом расстоянии (теперь длиною в 220—240 м) с двумя разрушенными сторожевыми башнями на концах, где эта линия бесследно заканчивается. Хотя некоторые исследователи (напр. К. Дайковичу, Г. Берсу) не признают этот вал, все же здесь, как и вокруг древнего города *Rogolissum*, было необходимо сооружение прочной защитной линии, и этот памятник являлся, по-видимому, частью этой системы. Но дальше упомянутых выше двух башен, на расстоянии нескольких километров, автор настоящей статьи установил лишь четырехугольные башни на каменном фундаменте, связанном строительным раствором, причем некоторые из них не были точно отмечены Радноти на аэрофотографиях. Указанный Радноти „вал — *limes*” оказался либо межами земельных участков, возвышающимися над растениями, либо продолговатыми кучами собранных на пахоте камней, или же, наконец, руслами размытыми потоками воды.

3. Далее к западу по долине Кришул Репеде, в селе Негрени района Алешд, области Орадя, автор обследовал *burgus* — аванпост римской защиты сравнительно небольших размеров (примерно $44,50 \times 46 \text{ м} = 2\,047 \text{ кв. м}$) на плейстоценовой террасе реки Кришул Репеде.

4. Большой *praesidium*, отмеченный Радноти к югу от села Ходишу, Хуединского района, Клужской области, на основании аэроснимков, оказался в действительности пересеченным каналами с водяными, светлой расцветки растениями: по ним стекает излишняя вода из этой заболоченной и мало наклонной местности. Возможно, это почти параллельные полосы земли с размытым между ними водоем руслом несомненно естественного происхождения, расположенные несколько южнее по полбгому склону горы. Из обследования участка и точного ознакомления с ним явствует, что неприемливо и предложение А. Радноти относительно намеченной последним древней дороги, которую нужно искать восточнее, ближе к селу Хуедин.

Столь неудачный результат не означает, однако, бесполезность аэрофотографии, а требует соблюдения ряда условий, что должно быть учтено при будущих исследованиях.

CONTRIBUTION AU PROBLÈME DU *LIMES* OCCIDENTAL DE LA DACIE

(PREMIÈRE PARTIE)

RÉSUMÉ

L'auteur reprend la question bien débattue de ce qu'on appelle le *limes dacicus*, en étudiant à cet effet une petite portion de la ligne de défense de l'ancienne Dacie romaine.

Ce problème connaît déjà une bibliographie et un passé de plus de 90 ans, et par suite de certaines difficultés, qui n'ont pas encore été écartées, on ne possède pas encore de tableau systématique, d'ensemble, de la défense des frontières de la Dacie romaine. Après de longues discussions infructueuses, l'étude du *limes* de la Dacie en est pratiquement restée à l'état initial. C'est pourquoi, aujourd'hui encore, on se demande s'il peut être question d'un *limes* de la Dacie (au sens « antique » du mot) bien que ce problème soit étroitement lié à la lutte du peuple dace contre l'invasisseur romain et à l'aide accordée au premier par des tribus « barbares », de « Daces libres » surtout.

En 1945, Aladár Radnóti a publié un article relatif à la portion Nord-Ouest du *limes* dacique, fondé sur des photographies prises en avion. Ces photographies lui ont permis de constater l'existence d'un *limes-vallum* et d'un *limes-fossé* continus, à partir des gorges du Criș Repede ou, plus précisément, à partir du flanc occidental du camp romain de Bologa, situé dans le Nord-Ouest de la Transylvanie (district de Huedin, région de Cluj). Ce *limes* suit, au Sud du village de Poeni, la crête des dernières ramifications du massif éruptif de Vlădeasa et, au Nord de ce village, la crête étroite — constituée, au début, de roches éruptives, puis, de roches cristallines — des « monts » Meseș, jusqu'à Porolissum, l'ancienne capitale de la *Dacia Porolissensis*. Le camp de Bologa et le *praesidium* de Poeni (où d'ailleurs se trouvait aussi, fort vraisemblablement, une *statio vectigalis* sur l'antique route commerciale qui devait relier, à travers le « barbaricum », Napoca — aujourd'hui Cluj — à Transaquincum et Aquincum — stations de la province de Pannonie) défendaient la vallée du Criș Repede vers l'Ouest, c'est-à-dire du côté des territoires habités alors par des tribus jazygo-sarmates et des tribus daces.

1. Selon Radnóti, il y aurait au Sud des gorges du Criș Repede — sur la crête principale qui culmine par le massif de Vlădeasa — un *limes-vallum* et un *limes-fossé*, défendu par deux *praesidia* situés devant la porte occidentale du camp romain de Bologa. L'auteur du présent article n'a pas trouvé des traces du vallum, ni les deux *praesidia* imaginés par Radnóti. Il a été prouvé que le vallum du *limes* n'était que l'espace non-labouré séparant les lots de terre arable qui, dans la région de collines, s'élèvent les uns au-dessus des autres, en formant des terrasses. En revanche, il a découvert, sur deux hauteurs, les traces probables de deux tours, qui devaient appartenir au système romain de défense ou, éventuellement, à une forteresse médiévale toute proche (Sebesvár). Une réponse catégorique ne saurait être donnée à ce problème avant que des sondages aient été pratiqués.

2. Radnóti mentionne encore, au Nord des gorges du Criș Repede et au Nord de la gare de Poeni, un *limes-vallum* et un *limes-fossé* continu. L'auteur de l'article n'a parcouru qu'une portion, relativement réduite, de cette ancienne ligne de défense. Il a constaté qu'il y avait là, indubitablement, un vallum (qui semble romain), de peu de longueur (actuellement, environ 220-240 m), allant jusqu'à deux tours de guet démolies, où il se termine sans aucune trace. Bien que certains savants (tels C. Dai-

coviciu et G. Bersu) n'admettent pas qu'il s'agisse là d'un vallum, en ces lieux, et d'ailleurs, autour de la ville antique de Porolissum aussi, un système de défense plus solide a été strictement nécessaire et il est probable que ce monument appartienne à ce système. Mais au delà des deux tours en question, sur une distance de quelques kilomètres, l'auteur n'a pu constater que la présence de tours carrées, ayant des fondations en pierre et mortier, dont certaines n'ont pas été situées avec précision par Radnóti, sur ses photographies. Le « vallum de *limes* » indiqué par Radnóti est en réalité constitué par les tertres de démarcation des lots de terre, s'élevant au-dessus des cultures, ou par de longs tas de pierres provenant du sol arable, ou encore même par le lit de quelque torrent.

3. Plus à l'Ouest, dans la vallée du Criș Repede, l'auteur a examiné, près le village de Negreni (district d'Aleșd, région d'Oradea), un *burgus*, avant-poste de la défense romaine, de dimensions relativement faibles (environ $44,50 \times 46 \text{ m} = 2\,047 \text{ m}^2$), situé sur une terrasse pléistocène du Criș Repede.

4. Le grand *praesidium*, signalé par Radnóti au Sud du village de Hodișu (district de Huedin, région de Cluj), d'après ses photos aériennes, n'est en réalité que l'image de canaux qui se croisent, où poussent des plantes aquatiques de couleur claire et qui drainent l'eau en excès de cet endroit marécageux et à faible pente. Ce pourrait encore être celle de bandes de terre presque parallèles, encaissant le lit d'un torrent et sûrement d'origine naturelle, disposées un peu plus au Sud, sur la pente douce d'une colline. L'étude et la connaissance précise du terrain infirment l'hypothèse de Radnóti sur le tracé de la route antique, que l'on doit, selon toutes probabilités, chercher un peu plus à l'Est, en direction du village de Huedin.

Toutefois, ce résultat négatif n'implique nullement l'inutilité des photographies aériennes, mais il est des conditions qui s'imposent et dont on devra tenir compte pour les recherches à venir.
